

Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffer el-Buharî'nin Tuhfetü'z-Zâirîn isimli eserinin taşbaskı nüshası üzerine

Zaxidova Saxovat Abduqodirovna

Özet

Bu çalışma, Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffer el-Buharî'nin Tuhfetü'z-Zâirîn isimli eserinin taşbaskı nüshasının özelliklerini konu almaktadır. Tuhfetü'z-Zâirîn 1318/1906 yılında tamamlanmış ve 1328/1910 yılında Buhara'da taşbaskı olarak yayınlanmıştır. Tuhfetü'z-Zâirîn'in yazma nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu çalışmada Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffer el-Buharî ve eseri Tuhfetü'z-Zâirîn hakkında bilgi verilmiş ve literatürdeki eksik ve yanlış bilgilere işaret edilerek ikmal edilmiştir. Eser, Buhara'da bulunan ziyaret yeri ve kabirleri ele almaktadır. Buhara'da bulunan âlim, şeyh, cami, mescit, tekke ve hankahlara yer vermektedir. Tuhfetü'z-Zâirîn, Buhara tarihi, kültürü ve mimari mekânları açısından önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Eser hakkında kısa da olsa kütüphane kataloglarında bilgiye rastlanmaktadır. Bu kaynakların bir kısmı eksik ve yanlıştır. Tuhfetü'z-Zâirîn hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak eserden yararlanan kaynaklar bulunmaktadır. Buhara'daki ziyaret yerlerinin isimleri verilmeden önce ziyaret adabı ve ziyarette yerine getirilecekler anlatılmaktadır. Özellikle ziyaretlerde okunacak dua ve sureler verilmektedir. Tarikatlar, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Kadiriyye, Sühreverdîyye, Çiştiyye, Yeseviyye ve zikir konusu, Nakşibendiyye merkezinde izah edilmektedir. Zikri cehri ve gerekçeleri ve diğer tarikatların zikir uygulamalarına yer verilmektedir. Yeseviye'den Ahmed Yesevî'nin halifesi Seyyid Ata'ya da değinilmektedir.

Corresponding Author

Zaxidova Saxovat
Abduqodirovna

Article History

Received
23 February 2025
Accepted
22 May 2025

Anahtar Kelimeler

Nasreddin el-Hanefi,
Tuhfetü'z-Zâirîn,
Buhara, Tarih-i
Mollazade.

Keywords

Nasreddin al-Hanafi,
Tuhfetü'z-Zâirîn,
Bukhara, Tarih-i
Mollazade.

Nasreddin al-Hanafi bin Amir Muzaffar al-Bukhari's Tuhfetü'z-Zâirîn on the facsimile edition

Abstract

This study deals with the characteristics of the lithographed copy of Nasreddin al-Hanafi bin Amir Muzaffar al-Bukhari's Tuhfetü'z-Zâirîn. Tuhfetü'z-Zâirîn was completed in 1318/1906 and published as a lithograph in Bukhara in 1328/1910. The manuscript copy of Tuhfetü'z-Zâirîn is in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan Abu Reyhan Biruni. The work deals with the places and graves of Bukhara. It includes scholars, sheikhs, mosques, masjids, lodges and khankahs in Bukhara. It includes the scholars, sheikhs, mosques, masjids, lodges and khankahs in Bukhara. Tuhfetü'z-Zâirîn is an important source for the history, culture and architectural sites of Bukhara. Information about the work is found in library catalogues, albeit briefly. Some of these sources give incomplete and incorrect information. No independent study has been conducted on Tuhfetü'z-Zâirîn. However, there are sources that make use of the work. In this study, information about Nasreddin al-Hanafi bin Amir Muzaffar al-Bukhari and his work Tuhfetü'z-Zâirîn is given and the missing and incorrect information in the literature is pointed out and completed. Before the names of the places of visitation in Bukhara are given, the etiquette of visitation and the things to be fulfilled during the visit are explained. Especially the prayers and suras to be recited during the visits are given. The sects, Naqshbandiyya, Kübreviyya, Qadiriyya, Suhrawardiyya, Cishtiyya, Yeseviyya and the subject of dhikr are presented in the center of Naqshbandiyya. Zikri jahri and its realities and the practices of other sects are included. Seyyid Ata, the caliph of Ahmed Yesevi from Yeseviye, is mentioned.

Giriş

Bu çalışma Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in *Tuhfetü'z-Zâirîn* isimli eserini konu almaktadır. Eserin yazma ve taşbaskı nüshaları bulunmakta olup makalede her ikisi hakkında bilgi verilmektedir. Eserin yazarı hakkında bilgi verildikten sonra eserin içeriği, konu başlıklarıyla aktarılmıştır. Diğer yandan literatür değerlendirmesi, eser üzerine yapılan çalışmalar ve yayınlar etrafında yapılmıştır. Bu yayınların bir kısmında eser hakkında verilen bilgiler, eksik, yanlış ve yetersizdir. Bu çalışmanın yapılma gerekçelerinden biri de literatürün eseri eksik değerlendirmesi ve belirsiz bıraktığı hususlara işaret edilerek bilgi ikmal edilmiştir. Esas itibarıyla eser ve yazarı hakkında yapılan çalışmalar, eser hakkında eksik ve karmaşık bilgilerin yayılmasına neden olmuştur.

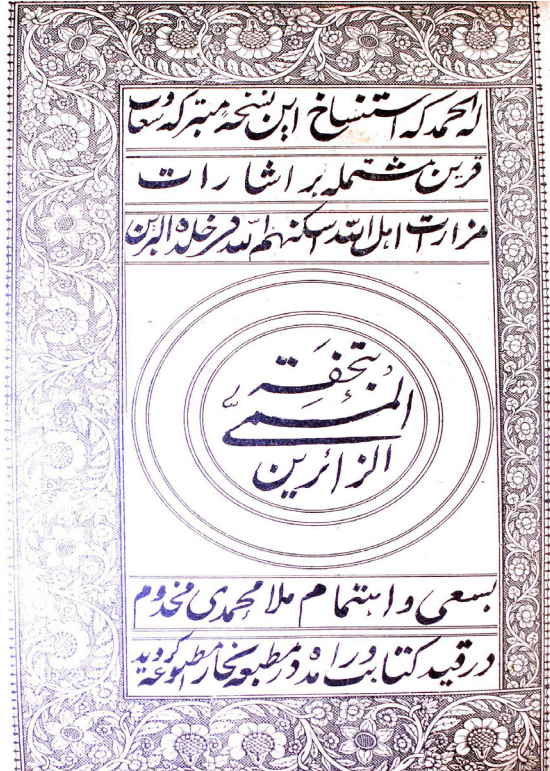
Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yazma bölümünde bulunan Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in *Tuhfetü'z-Zâirîn* adlı eseri ve Şark Elyazmaları Koleksiyondaki yazma nüsha karşılaştırıldığında, eserin eşsiz, nadir ve muhtemelen müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Nestalik Şikeste yazısıyla yazılan bu nüsha, 40 sayfadan oluşur ve her sayfada 16-21 satır yer almaktadır. Kitap ölçüsü 16×21 cm ve Farsça olup bazen Arapça ifadelerle (ayet ve sureler, Hadis-i Şerif) yer verilmiştir.

Tuhfetü'z-Zâirîn'in taşbaskısı 144 sayfadan oluşmakta olup Hicri 1328/1910 yılında Buhara'da basılmıştır (el-Buharî, 1328/1910). Taşbaskı yayın Nestalik Şikeste yazısıyla Farsça, 23 satırdır, sayfa kenarlarında çeşitli not ve yazılar bulunmaktadır. *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in taşbaskı nüshası, Allah'a, peygamberlerine, sahabeye, tabiine ve onların soyundan gelenlere övgü ve şükran ifade eden ithafla başlamaktadır (el-Buharî, 1910, ss. 3-4). Eserde ayet ve hadis-i şerifler yer almakta olup son olarak eserin 1324/1906 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir.

Yukarıdakilerden de anlaşılacağı üzere taşbaskı nüshanın başında müellif tarafından eserin 1324/1906 yılında tamamlandığı sonunda da bu nüshanın 1328/1910 yılında basıldığı yazılıdır. Yani bu eser yazılmasından 4 yıl sonra kitap olarak yayımlanmıştır.

Şekil 1

Tuhfetü'z-Zâirîn, Naşir Molla Muhammedi Mahdum, Buhara Matbaası, 1328/1910.

Tuhfetü'z-Zâirîn, litografik baskının tüm gerekliliklerini karşılamaktadır. Bunun sebebi, harflerin anlaşılır bir şekilde yazılması ve satır aralarında gerekli boşluğun bırakılmasıdır. Bu da eseri eline alan herkesin onu rahatça ve serbestçe okumasına olanak tanımaktadır. Harfler, yoğun ve belirsiz bir şekilde yazılmamıştır. Harfler siyah mürekkeple yazılmıştır. Belirli bir konu ele alınıyorsa yazarın bu konu hakkındaki düşünceleri, görüşleri ve bilgileri de sayfa kenar boşluğunda belirtilmiştir. Eserde, eserin yazımında ve meselelerin açıklanmasında dayanak alınan kaynaklar, bu kaynakların tam adları ve yazarları, meselelerle ilgili hangi kitapların bulunduğu ve hangilerinin kullanılabileceği sıralanmıştır (el-Buharî, 1910, s. 3). Eserin ilk ve son sayfaları bitki motifleriyle süslenmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü El Yazmaları Bölümü Başuzmanı, şarkiyatçı, Mahmud Mahdum Hasani'ye, eserin kişisel litografi nüshasını kullanmamıza izin verme nezaketinde bulunduğu için teşekkürlerimizi sunarız. Kendisi, *Tuhfetü'z-Zâirîn* yazma nüshasını, taşbaskı nüshasının içeriği, anlaşılması zor yerleri, kişi isimleri, ifadeleri ve cümleleri açıklamada yardımcı olmuş ve değerli fikirlerini hiçbir zaman bizden esirgememiştir.

Şadman Vahidov'dan öğrendiğimize göre Nasreddin Töre'in 1923-1924 yıllarında tarihçilerin "Encümeni Tarih" derneğinde aktif olarak yer aldığı dönemde gözden geçirip ilaveler yaptığı *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in bir nüshası, Buharalı araştırmacı Galib Kurbanov'un şahsi kütüphanesindeki yazmalar arasında bulunmaktadır. Ancak *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in bu gözden geçirilmiş, ilave edilmiş ve tamamlanmış el yazmasını görme, inceleme ve değerlendirme olanağımız olmamıştır.

Encümen-i Tarih'te yapılan O. A. Suhareva, M. S. Andreeva ve O. D. Çehoviç, L. M. Epifanova, A. R. Muhammadcanov'un özel çalışmalarını Ebu Tahir Hoca *Semeriye*, Abduazim Sâmî *Tuhfe-i Şahi*, Daniş, Belcuvanî, Fitrat, S. Aynî kaynak eserleri teşkil etmektedir. Bunlar, Buhara Tarih Topluluğu ("Tahkikatı Erk-i Buhara", "Asar-ı Selatin ve Umerai") çalışmalarının sonuçları ile karşılaştırılmalıdır.

Bu manevi abideler, tekkeler ve türbeler hakkında bilgi toplarken, analiz ederken ve değerlendirirken Nasreddin Töre sadece entelektüel ve zekâsını, bilgi seviyesini ve hatta yaratıcı ve eleştirel bağımsız düşünme isteğini ve potansiyelini ortaya koymakla kalmamıştır. Aynı zamanda Buhara kalesinde kendisi için özel olarak inşa edilen ve düzenlenen Doğu el yazmalarından oluşan kişisel el yazması koleksiyonunun zengin potansiyelini de ortaya koymuştur.

Kitabın geniş ve ezel bölümleri, özellikle "Zikr-i Hazarat-ı Meşayih-i Tarikat", "Zikr-i bazı ez Hazarat-ı Sadat Seyyid Ata", "Silsile-i Hafiye", "Zikr-i Hazret Hacı Yusuf Hemedanî... Serhalka-i meşayih-i Türkistan" olmak üzere, bu meşayih'in tarikatlarının, özellikle Yesevilik, Kübrevilik, Hâceganiye, Nakşibendilik, Kadirilik, Çiştîlik, Sühreverdilik, Işkîlik, vb. tarikatlarla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

Bu çalışmaların her birinin temel fikirleri ve pratik prensipleri, pîr-i mürşidler, onların halefleri şecereleri hakkında kaynak bilgiler ve Nasreddin Töre'nin kişisel gözlem ve çıkarımları hem dikkate değerdir hem de kendine özgü yaratıcı ve eleştirel yaklaşım eğilimleriyle ayırt edicidir.

Tuhfetü'z-Zâirîn'in (el-Buharî, 1910, ss. 1-4) "Mukaddime" ve kitabın son kısmında – (el-Buharî, 1910, ss. 86-132)'de Nasreddin Töre, tarikatlar hakkındaki teorik ve pratik bilgisini kaynaklara dayanarak ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Hâcegan-Nakşibendiye tarikatının "zikr-i hafi" metoduna olan inancını dile getirerek tarikatların öğreti ve uygulamalarını ne "Kadimkiler" (Mutekaddimin) ne de "Sonrakilerin" (Muteahhirin) tarzında, belki de yeni bir yorumla açıklama niyetini beyan etmektedir. Yani şöyle yazıyor:

"Özellikle Cehriyye'nin durumu ve detayları hakkında olmak üzere hem önceki hem de sonraki âlimlerin yöntemleri ayrıntılı olarak açıklanmamıştır. "Silsile-i Hafiyye" ve "Silsile-i Cehriyye" (el-Buharî, 1910, ss. 4; 85; 102).

1. Tuhfetü'z-Zâirîn Hakkında Yapılan Çalışmalar

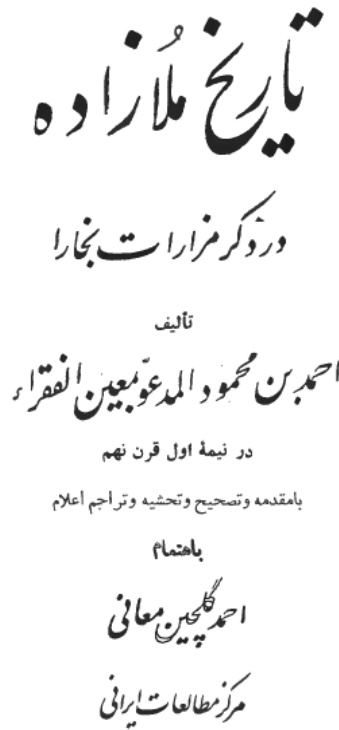
Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in kaleminden çıkan *Tuhfetü'z-Zâirîn* (el-Buharî, 1328/1910) adlı eserin taşbaskı nüshası modern dilde ilk defa 1935 yılında Ch. A. Storey (1972, ss. 1177-1178) tarafından tanıtılmıştır.

Ahmed Gülçin Meâni, Muinü'l-Fukara Ahmed bin Mahmud'un *Tarih-i Mollazade* adlı el yazma nüshasını yayınlamıştır. Bu eserin yayını münasebetiyle Ahmed Gülçin Meâni, Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in, *Tuhfetü'z-Zâirîn* hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Her ne kadar Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in *Tuhfetü'z-Zâirîn* adlı eserinin bilimsel niteliklerini ayrıntılı ve özel bir şekilde sunma amacı gütmemiş olsa da bu konuda yapılacak araştırmalar için önemli bilgi vermektedir (Meâni, 1970, s. 5).

Ahmed Gülçin Meâni'nin, *Tarih-i Mollazade der Zikr-i Mezarat-ı Buhara* hakkında bilgi verirken Nasreddin ibn Emir Muzaffer, *Tuhfetü'z-Zâirîn*'den yirmi sayfa olduğu bilgisini verdikten sonra eserin bittiği yerde özellikle "inteha Mollazade" ifadesine işaret etmektedir. Böylece *Mollazade Tarihi* ve yazarını açık bir şekilde kaydeden Nasreddin ibn Emir Muzaffer ve eserinin farklı olduğuna da işaret etmiştir. Bunun yayında Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in "inteha Mollazade" ifadesiyle bu metni istinsah ettiği de açık olarak anlaşılmış olmaktadır. Meâni'nin çalışmasında yer alan yukarıda belirtilen noktalar ve yorumları, bu alanda çalışma yapan birçok araştırmacının dikkatini çekmemiştir.

Şekil 2

Tarih-i Mollazade der Zikr-i Mezarat-ı Buhara, Ahmed bin Mahmud Mu'inü'l-Fukara.

Kitab-ı Mollazade'nin iyi bir Rusça çevirisini, izah ve şerhlerini yazan R. L. Gafurova (1992, s. 5), yaptığı çalışmanın önsözünde bu hususa kısa ve belirsiz bir ifadeyle değinmekle yetinmiştir.

"Ayrıca, Meânî metnin eleştirel incelemesi için 1906'da (?) yılında Buhara'da tıpkıbasım olarak yayınlanan *Tuhfetü'z-Zâirîn* (Ziyaretçilere Hediye) eserine dikkat çekmiş ve bu eserde *Tarih-i Mollazade*'den parçalar bulunmaktadır"

Bu durum, R. L. Gafurova da *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in kopya, yani orijinal olmayan, sahte bir eser olduğu inancını taşıdığını göstermektedir. Ancak Ahmed Gülçin Meânî, Nasreddin Töre kitabın başında yirmi sayfalık bir bölümü *Tarih-i Mollazade*'den özet olarak aktarmış ve sonunda da "*Mollazade sona erdi/bitirdi*" şeklinde yazmasına rağmen Gafurova, bu açıklamasını dikkate almamıştır. Buradan da anlaşılabacağı üzere, Nasreddin Töre bunu kopyalamakla kendine ait gibi göstermek amacıyla yapmamıştır, bilakis alınan kaynağı açıkça "*Mollazade sona erdi*" olarak belirtmiştir.

Nasreddin el-Hanefi ibn Emir Muzaffer, Buhara türbeleri ve kutsal mekânlarının çok büyük ve karmaşık bir sorun olduğunu fark etmiş ve soruna sorumlulukla yaklaşarak eseri için temel teorik ve metodolojik kaynağı konuyla ilgili kendisinden önceki eserlerden almıştır. Doğal olarak müellif, doğu araştırmacıları arasında çok yetkili kabul edilen ve kendisi için teorik ve metodolojik bir temel olarak göz ardı edilemeyecek güvenilir bir kaynaktan seçmiştir.

Nasreddin Töre'in doğru bir şekilde öngördüğü ve arzu ettiği gibi *Tuhfetü'z-Zâirîn* metnini okuyan sonraki âlim, Mollazade'nin yazarının belirttiği türbeleri ziyaret etme, salavat ve dua okuma, adak yapma ve diğer kuralların sırasını, hedeflerini ve görevlerini belirttiğine ve *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in yazarının sorunu bilimsel olarak nesnel ve kaynak temelli bir şekilde ele almaya çalıştığına ve kitap boyunca yaptığı sistematik, tutarlı analitik araştırmalarında bunu takip ettiğine ikna olacaktır. Bu da kuşkusuz "*Tuhfetü'z-Zâirîn*" adlı eserin güvenilir bir kaynak olarak bilimsel ve tarihi değerini daha da artırmıştır.

Tarih-i Mollazade'nin Farsça ve Rusça baskılarını ve *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in önsöz bölümünde atıf yapılan metnin bir kısmını, karşılaştırmalı olarak incelememiz, önemli bazı orijinal yönleri tespit etmeye kolaylık sağlamıştır. Nitekim ilk bakışta metnin alıntılanan kısımlarında metinsel doğruluk gözetilmekle birlikte, bunların kısaltıldığı veya farklı şekilde ifade edildiği, eklemeler yapıldığı, hatta bazen Mollazade'nin yazarıyla bilimsel tartışmaya girildiği ve itirazlar ileri sürüldüğü dikkati çekmektedir. İkinci olarak, *Mu'inü'l-Fukara*, Buhara türbe ve mukaddes yerlerinin adlarını, Buhara, Türkistan ve hanedanlık tarihlerini ve bunlarla ilgili konuları genel Şark tarihi yöntemiyle ele alırken Nasreddin Töre kendi eserinde, Mollazade'den alıntılacağı bölümlerin metinlerinde genel tarihlerle ilgili ayrıntıları atlamış, kısaltmış veya düzenlemiştir. Yazarın temel amacı;

- 1) Buhara türbe ve mukaddes (kutsal) yerlerine ilişkin özlü, güvenilir bir rehber sunmak;
- 2) Esas olarak tarikatların pirleri ve mürşitleri üzerinde durarak ayrıca ziyaretgâhları bahsi geçen tarikatlara göre tavsif etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Bazı çalışmalarda Nasreddin Töre'in bu eserinin ismi, *Tuhfetü'z-Zâirîn* ve *Hâdiü'z-Zâirîn* farklı olarak verilmektedir. Ch. A. Storey bu eserin başlığını *Tuhfetü'z-Zâirîn* olarak vermiştir (Storey, 1972, s. 1177). Yine Özbek Sovyet Ansiklopedisi'ndeki (1992, s. 74) biyografik makalede de bu şekilde ifade edilmektedir.

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüshada, eserin adı "*Hâdiü'z-Zâirîn*" (Kutsal Türbelerin ziyaretçileri İçin Rehber) olarak verilmiştir (Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffer, 1960, s. 423). Eser, Şerifcan Mahdum Sadri Ziya'nın yazma koleksiyonunda bu başlık altında tanıtılmıştır (el-Buharî, 1998, ss. 103-104). Eserin isminin bu şekli "*Hâdiü'z-Zâirîn*" Ş. Z. Bobokhonov ve A. Mansurov tarafından verilmiştir (1993, s. 95).

Bu şekilde isimlendirilmesinden dolayı Nasreddin İbn Emir Muzaffer el-Buharî'nin bu eseri, ismi konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu farklı isimlendirmelerin izahında birkaç kıtas göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilen yazma eserin yazma nüsha veya nüshaları esas alınarak eserin ismi verilmektedir. İlk olarak müellif ve editör nüshaları karıştırılmış olacağı ihtimali akla gelmektedir. Nasreddin ibn el-Hanefi Emir Muzaffer el-Buharî, eserini 1324/1906 yılında tamamlamıştır. Bu nüsha veya birkaç nüsha, eserin yazma nüshası şahsi kütüphanesinde bulunan Şerifcan Mahdum Sadri Ziya (1324/1906) tarafından tamamlanmıştır ve bu nüsha derlenmeden önce ilk yazma nüshadan kopyalanmış olabilir. Ayrıca eserin el yazması ve taşbaskı nüshaları arasında büyük fark bulunmaktadır. Zira Nasreddin İbn el-Hanefi Emir Muzaffer el-Buharî, eserinin el yazma nüshası 30-40 sayfayı, yani 20 varağı geçmemektedir. Ancak kitabın taşbaskı nüshası 144 sayfa olup ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Neticede el yazması nüsha ile taşbaskı nüsha arasındaki varak ve sayfanın fazla oluşu her iki eserin boyut farkını ortaya koyarken bu farklılık ilk versiyonlarında eserin isminde farklı adlandırma olabileceğini de düşündürmektedir.

"*Tuhfetü'z-Zâirîn*", 1904'ten önce yazılmış olup daha sonra belki yeni elde edilen bilgiler nedeniyle, 1324/1906 yılında naşir, yazma kaynakları tamamlama imkânına sahip olmuştur. Doğrusu

eserin son halini alışındaki süreç ve gerekçeleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte şu tahminler ileri sürülebilir. Yazar, dost ve arkadaşlarının istek ve talepleri üzerine eseri tamamlamış ve devam ettirmiş olabilir veya genişletilmiş, tamamlanmış ve düzeltilmiş bir biçimde yeniden yazmış ve litografik yayına hazırlamış olabilir. Yahut naşir Molla Muhammedi Mahdum'un küçük bir broşür yerine büyük ve iyi bir kitap yayınlamayı amaçlaması üzerine yeni bilgiler eklenmiş ve eser son halini alıp tamamlanmış olabilir.

Şerifcan Mahdum Sadri Ziya'nın koleksiyonu arasındaki el yazmadan farklı olarak eserin yazma (1324 H/1906) ve taşbaskı nüshasında (1328 H/1910) açıkça *Tuhfetü'z-Zâirîn* ibaresi yer almakta olup Ş.Z. Bobokhonov ve A. Mansur'un yazdığı gibi *Hâdiü'z-Zâirîn* ismi yer almamaktadır.

Tuhfetü'z-Zâirîn adıyla yayınlandı ve bu isimle tamamlanma tarihi de bilinmektedir." şeklinde ya yazar ya da naşiri Molla Muhammedi tarafından bu not düşülmüştür (el-Buharî, 1328/1910, s. 144).

Görüldüğü gibi bu, eser yeni ve yakın bir tarihte yayınlanmıştır. Bütün bunlar, yazarın veya en azından yayıncının, Nasreddin İbn Emir Muzaffer'in eserine *Tuhfetü'z-Zâirîn* adını vermediği sonucu çıkarılabilir.

Eserin isminden de anlaşılacağı üzere her ziyaretçi için büyük bir yardımcı ve yol gösterici kaynak olacaktır. Zira o dönemde İslam dünyasında "Buhara-i Şerif" adıyla bilinen bu topraklar, şüphesiz ki herkesin burayı ziyaret etmesi, kutsal mekânlarını görmesi, pınarlarından şifa bulması, büyük evliya ve şeyhlerin duasını alması için bir rehber görevi görmüştür. Eserin okuyucusu, metnin girişinde (el-Buharî, 1910, ss. 4-8) Buhara'daki tüm yerler, zaviyeler, tekkeler, türbeler, kubbeler ve kümbetler; örneğin Saffarîler, Gaziler, Yedi Gaziler ve Fataviler'in türbeleri gibi özel türbeler hakkında malumat edinmektedir (el-Buharî, 1910, ss. 9-15; 17-18). Bu bilgilerin bir diğer kısmı ise, türbeleri ziyaret edenlerin dikkat etmesi gereken yükümlülükler hakkında bilgi veren "Ziyaret Adabı" bölümüdür. Bu bölümde, türbeleri hangi günler ziyaret edecekleri, Kur'an'ın hangi sure ve ayetlerini okuyacakları, bunların nasıl okunacağı (el-Buharî, 1910, ss. 7-39) ve hangi türbelerin kutsallıkları nedeniyle ziyaretçiler tarafından kabul edilebilir sayılacağı gibi konular yer almaktadır.

2. Tuhfetü'z-Zâirîn'in Kaynakları ve Kaynakların Kullanımı

Tuhfetü'z-Zâirîn'in yararlandığı kaynakları ilmî ve tarihî bakımdan eşsiz olduğu eserde zikredilen kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Bu kaynaklar Doğu yazmaları arasında en nadir bulunanlarıdır ve ayrıntı düzeyleri ve yazım tarzları çok yüksektir. Alıntı yapılan her kaynağın yazarı, yazdığı konu veya dönem hakkında önemli bir uzman, olgun bir âlim, bilgili bir kişidir. Atıf yaptıkları bilgileri, bir olayın veya dönemin anlatımını tekrar gözden geçirmişler ve bunları gördükleri ve bildikleri şeylerle karşılaştırmışlar ve zıtlıklarını ortaya koymuşlardır. Kendilerinden önce gelen büyük âlimlerin eserlerine atıfta bulunarak eseri yazma sebeplerini, yazarın olaya ilişkin kişisel tutumunu, dünya görüşünü, tahlillerine yol açan olayların doğruluk ve isabet derecesini tespit etmişlerdir.

Tuhfetü'z-Zâirîn'in kaynaklarına gelince; Nasreddin İbn Emir Muzaffer eserlerini yazarken aşağıdaki kaynakları kullanmıştır (el-Buharî, 1910, s. 3). Onun, birincil ve mukaddes kaynak olarak Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis-i şerifler ve fıkıh kitaplarını çok detaylı bir şekilde kullandığını, bunların türbelerde okunan dualarda ve tilavette ne zaman, nasıl ve hangi sırayla okunacağını etraflıca açıklamaktadır.

Örneğin, kitabın birinci bölümü olan "Ziyaret Adabı" bölümünde (el-Buharî, 1910, ss. 7-39), Kur'an-ı Kerim'in hangi sure ve ayetlerin okunduğu belirtilmektedir: "Fatiha", "Ayete'l-Kürsî", "Yasin", "Haşr", "Maliki Yevmi'd-din", "Tebareke", "Zilzal", "Tekasûr", "İhlas", "Felak" vb. (el-Buharî, 1910, s. 67).

Kitapta atıf yapılan yazılı tarihî kaynaklar arasında, ilmî araştırmalar ve biyografik-bibliyografik literatürde tanınmış olan Nureddin Abdurrahman Cami'nin *Nafahatu'l-uns min Hazarati'l-Kuds* adlı eseri, Fahreddin Ali Safi'nin *Reşehatu Aynu'l-Hayat* adlı eseri ve Bahauddin Nakşibend'in doğrudan hocası olan Seyyid Emir Külal'in hayat yolu ve öğretileri hakkında en güvenilir ve eksiksiz bilgileri içeren *Menakıb-ı Hazret Emir Külal* adlı eseri yer almaktadır.

Nasreddin Töre'in kullandığı kaynakların büyük çoğunluğu hatta bizzat kendisinin kullandıkları günümüzde bile bilinmemektedir. Bu kaynaklar, tasavvuf bibliyografik çalışmalarında

da yer almamaktadır. Yazarın bu kaynaklardan aktardığı bilginin nadir, eşsiz kaynak bilgi olduğunu göstermektedir. İlk üç ana kaynak ve bunları izleyenler eklendiğinde, toplam ondan fazla kaynak yalnızca "Önsöz"de sıralanmış ve açıklanmıştır (el-Buharî, 1910, ss. 2-7). Bunlar şunlardır, *Mazharu'l-Acayib*, *Fevaid-i Muntehab*, *Semeratu'l-Meşayih*, *Tuhfetu'l-Ahbab-i Şahi*, *Menakıb-ı Hazreti Hacı Habibullah Hisari Nakşibendi*, *Tuhfetu'l-Ensab*, *Kitab-ı Muhammed Tahir ve Silsile-i Hacegan*.

Nasreddin Töre'in *Tuhfetü'z-Zâirîn*'in birkaç sayfasında özellikle Ebu'l-Hasan en-Nişaburi el-Medaîni'nin *Hazainu'l-Ulum*, Muhammed Nerşehi el-Buharî'nin "*Tarih-i Buhara*", Guncari en-Nesefî'nin *Kitab-ı Kand fi Ma'rifeti Medinet-i Semerkand* gibi meşhur tarihî kaynaklardan ve daha birçok bilinmeyen kaynaktan faydalanmıştır.

Taşbaskı eserde işbu büyük âlimler, meşhur şahsiyetler, evliyalar ve fıkıhçılar zikredilmiş ve ayrıntılı olarak anlatılmıştır: Hazreti Hızır, Hazreti Eyyub, Şeyh Zahid, Yusuf Hemedani, Ahmed Yesevi, Seyyid Ata, Necmeddin Kübra, Seyyid Emir Külal, Bahaeddin Nakşibend, Ubeydullah Hoca Ahrar, Muhammed Kadı, Mahdumı A'zam, Muhammed İslam Cuybari, Ebu'l-Hafs Kebir, Ebu Bekir Fazl, Salih Buharî, Halvani, İmam Havaharzade, Pezzavi, Buğra Bek, Kalanisî, İncir Fegnavi, Necmeddin Otrari, İmam Zahiriddin Merginani, Siraciddin Hamza İsfehani Şafii, İşanı İmla, İmkenegi, Aga-i Büzrük (kadın işan pir-i mürşid) ve diğer evliya ve tarihî şahsiyetler. Kitapta hayatları, eserleri ve mezar yerlerinden söz edilen bu seçkin şahsiyetlerin sadece isimlerini sıralamak bile çok yer kaplayacaktır.

3. Tuhfetü'z-Zâirîn'in Konu ve Başlıkları

Tuhfetü'z-Zâirîn içerik itibariyle birbiriyle eşit olmayan birkaç bölümden oluşmaktadır. Allah Teâlâ'ya hamd ve senadan oluşan ithaf (el-Buharî, 1910, ss. 2-3); kitabın yazılış sebepleri, amacı ve yöntemleri (el-Buharî, ss. 3-4); sonrasında ayrıntılı bir "Giriş" (el-Buharî, 1910, ss. 4-5) ve "Ziyaret Adabı" başlıklı bir bölüm (el-Buharî, 1910, ss. 6-7) yer almaktadır.

Sonrasında, "Hakikatin Sırlarını Keşfedenler ve Bunları Görebilenler" (el-Buharî, 1910, ss. 7-8); "İsmail Samani Padişahları" (el-Buharî, 1910, ss. 9-10) ve "Bakırcıların Mezarı/Mazari Saffariyan" (el-Buharî, 1910, ss. 10-11) adlı isimler zikredilmekte, tavsif ve açıklamalar yapılmaktadır.

"Hoca Çaharşanba Türbesi Önündeki Tali Havz Türbeleri (el-Buharî, 1910, ss. 12-16)'nin büyük bir bölümünde "Safidmuniyer Türbeleri", "Sahib Namazgâh", "Fethabad Türbeleri" ve "Gazi Türbeleri" (Makbere-i Gaziyan) gibi kabir ve mezarlıkların adları ve isimleri anlatılmaktadır. "Buğra Bek Tepe Mezarları", "Yedi Gaziü'l-Kuzzetiler" (Kuzzeti Sab'a) ve "Gazihan Fatavi türbesi" (el-Buharî, 1910, ss. 17-19) yer adları zikredilmektedir.

Tuhfetü'z-Zâirîn adlı eserin en önemli ve ayrıntılı bölümü, "Hoca-i İmam Bekir Hamid Türbesi Zikri" olup bu bölümde Çarbekir türbeleri bunlar hakkında ayrıntılı bilgi ve açıklamalar, bahsi geçen Çarbekir'lerin baba ve anne tarafından "Mollazade"yi yazan Muinü'l-Fukara'yla akraba olmaları; Hoca İshak Kelabadi; İmam Sa'duddin Sahib *Kitabü'l-Ukudu'l-Akaidi fi İlmi'l-Kelam*; Seyyid Pobande'nin diz çökmüş vaziyette defnedilmesi; Cüneyd Bağdadi; Süfyan Sevri; Dervaze-i Ahangeran ve Cengiz Han hakkında önemli ve eşsiz bilgilere yer verilmiştir.

Kitabın "Zikr-i İktida-i Ameden Sadat" (Mutluluk Getiren Muktedaların Zikri), kısmında *Semeratü'l-Meşayih* kitabından alıntılanan bilgiler temelinde, Kübreviyye tarikatı ve Yeseviyye şeyhleri Usullik Ata; Uzun Hasan Ata; Mirza Uluğbek; Yusuf Karabaği; Şeyh Hamidullah Ata; Şeyh Hüseyin Harezmi; Şeyh Saktari; Şeyh Hüseyin Harezmi'nin hırka giyişi, "Ashab-ı Kehf" mağarasına yolculuğu; Şafirkan bölgesinde Cehriyye ve İşkiyye arasındaki rekabetçi ilişkiler üzerine bilgiler verilip bahsi geçen kısım sonrasında Ali Safi'nin *Kitab-ı Reşehat-i Ayn'ü'l-Hayat*, Hoca Ubeydullah Ahrar'ın sözleri hakkında *Kitab-ı Masmu'at*, *Şerh-i Ürf-i Bar Muhtasaru'l-Vikaya*'dan alıntılanan bilgilerden yola çıkılarak ünlü Derviş Muhammed Azim Abadi'nin çabaları sonucu Muceddidi Nakşibendi hareketinin siyasal nüfuzunun büyüme ve genişleme süreçleri anlatılmaktadır (el-Buharî, 1910, ss. 25-38).

"Haceganiyye Nakşibendiyye Tarikatı Hazret Meşayihlerinin Hatıraları" bölümü esas olarak Haceganiyye Nakşibendiyye silsilesi şeklinde yazılmış olup Abdurahman Cami'nin *Nefahatu'l-Uns min Hazerati'l-Kuds*; Muhammed Kadı'nın *Silsiletü'l-Arifin*, Nasreddin ibn Emir Muzaffer'in kendi yazdığı bir başka eser olan *Künuzu'l-İtkiyye* ve Sufi Allahyar'ın *Mesleku'l-Mutakkîn* adlı eserlerinden

alınan bilgilerle desteklenmiştir. Bu bölüm oldukça geniş, ayrıntılı ilmî, tarihî ve kaynak araştırması ve takdiminden ibarettir. Sonuç kısmında Bedreddin Sirhindî Müceddidî Elif, Hazreti Şeyh Ahmed, *Hazînetü'l-Asfiye* ve Allame Suyutî'nin bilgilerinden hareketle Nakşibendiyye Müceddidiyye'nin siyasî canlanması, ulema, tasavvuf uleması ve "Vahdeti Vücut" tartışmalarının yeniden ortaya çıkışı ve bu süreç hakkındaki bilgilere dayalı önemli genellemeler yer almaktadır (el-Buharî, ss. 39-71).

"Dört Aliyye Silsilesi" hakkında son derece önemli bilgiler, "Dacikti Halifeleri" olarak bilinen halefleri ile Kübreviyye tarikatı arasındaki karmaşık ilişkiye yer verilmektedir. Ayrıca Haceganiyye Nakşibendiyye ve Kübreviyye tarikatları arasında birinden diğer tarikata geçme, her iki tarikata veya birkaç tarikata intisabı ve Nasreddin Töre'in bu hususlara yönelik yorumları sunulmaktadır (el-Buharî, ss. 72-79).

Tuhfetü'z-Zâirîn'de Buhara emirlerinin ilme verdikleri önem ele alınmaktadır (ss. 80-85). Bu bölümde Buhara emirlerinin özellikle Haydar ve Nasrullah'ın ilme ve medrese eğitime özel önem verdikleri, hatta kendilerinin de dersler verdikleri hakkında önemli bilgi verilmektedir. Verilen bilgiler değişik kaynaklardan *Tuhfe-i Hani*, *Fıkh-i Keydani* ve diğer medrese eğitiminin temel ve zorunlu dersleri üzerine eğitim verip şerh yaptıklarından bahsedilmiştir. Bununla birlikte emirlerin dersler vermeleri ve eğitim-öğretimle ilgilenmeleri hakkında, Ahmed Daniş ve Molla Alim Mahdum Hacı'nın onları eleştirmişlerdir (Daniş, 1992, s. 36; Mahdum, 1992, ss. 110-114).

Bu bölümde Nasreddin Töre, Buhara emirlerinin, özellikle Haydar ve Nasrullah'ın şecerelerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu bilgiler, İsviçreli araştırmacı Anke von Kügelgen'in (2001, ss. 328-329) çalışmalarında açıkça belirtilen Mangit emirlerinin hanedanının Buhara'da hüküm sürme konusundaki yasal ve dini haklarının meşrulaştırılması ve kutsallaştırılması sürecine açık bir örnek teşkil edebileceğine dikkat çekmektedir.

Tuhfetü'z-Zâirîn'de "Seyyid Ata'nın yolundan giden bazı evliyaların zikri" başlıklı bölüm yer almaktadır (el-Buharî, ss. 85-90). Bu tarikatın Ahmed Yesevi ile başladığı Hazreti Seyyid Ata'ya ithaf edilen "*Menakıb-ı Hazret Seyyid Ata*" adlı eserde yer alan bilgilere dayanarak Mansur Ata, Tac Hoca ve Hâkim Ata'nın Cehriyye tarikatının temsilcileri ve taraftarları olduğu gösterilmektedir.

Kitapta İşan İmla Hazretleri'nin Kübreviyye ile gönül ilişkisi olduğu ve onun Silsile-i Cehriyye'nin büyüklerinden olduğu belirtilmektedir (el-Buharî, 1910, ss. 17-19). Bu arada Silsile-i İşkiyye anlatılırken tarikatın bu kolunun Silsile-i Hafi Haceganiyye Aliyye Nakşibendiyye'ye bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

Ayrı bir bölüm olarak sunulan "Mangit Sultanlarının Zikri" bölümünde (el-Buharî, 1910, ss. 94-102), Emir Şahmurad Ma'sum'dan Emir Haydar'a, Emir Nasrullah'tan Emir Muzaffer'e kadar hükümdarların hayatları, siyasi faaliyetleri, devleti yönetmeleri, ilim, kültür, din ve tasavvuf ehline yaptıkları yardım ve teşvikler, ilim ve medrese eğitime katılımları, ayrıca Hâfiye ve Cehriyye tarikatları arasındaki rekabet, bu hükümdarların türbelerinin yanında türbeleri bulunan evliya ve âlimlerin isimleri, örneğin Yusuf Karabaği'nin 6-7 eserinin isimleri hakkında bilgi verilmektedir.

Nasreddin İbn Emir Muzaffer, *Tuhfetü'z-Zâirîn*'de, özellikle Haceganiyye Nakşibendiyye'nin büyük temsilcilerinden Hoca Muhammed İslam Cuybarî ve yakınlarının kabirlerini, ilmi, tasavvufi faaliyetleri ve miraslarını ele almaktadır (el-Buharî, 1910, ss. 103-132).

Nasreddin Töre'in eserinde, tasavvuf ve tarikatların gelişmesinde önemli rol oynamış, mürşid makamına kadar yükselmiş olan kadınlara örnek olarak "Hazreti Ağayi Büzrük Evliyanın Mezarının Zikri" başlıklı özel bir bölüm yazmıştır (el-Buharî, 1910, ss. 132-137).

Türbet (aslen "Hirziyan") bölgesindeki türbeleri anlatırken, Emir Timur, Cengiz Han ve fetihlerine rehberlik ve dua eden Hazreti Baba Maçın'ın Hazreti Ahmed Yesevi'nin halifelerden biri olduğuna dair bilgilerden bahsetmektedir (el-Buharî, 1910, s. 138).

Semer kand'a bağlı Dahbed'deki Nakşibendi Hacegan türbeleriyle birlikte Şeybanilerden Ubeydullah Han ve sonraki yöneticiler hakkında da bilgi verilmektedir (el-Buharî, 1910, ss. 139-143).

"Mübarek Saç"ın (yani Peygamber Efendimizin mübarek sakalının) hangi türbe ve türbede saklandığı belirtilmiştir.

Tuhfetü'z-Zâirîn, yazarın sonsözü ve yazarın bu kitap için derlediği "Kut'a-i târih" adlı bölümlerle son bulmaktadır.

4. *Tuhfetü'z-Zâirîn*'de Türbe ve Ziyaretleri

Kutsal mezar, türbe ve ziyaretgâhlar, her biri isimleriyle listelenmiş ve açıklanmış, bunların yerleri ve aralarındaki mesafeler belirtilmiştir.

Mezar, türbe, kümbet ve özel isimli mezar türbelerin kategorileri şunlardır; "Sefferiye Türbesi", "İşanan-ı Mecmu'-i Abdal Türbesi", "Çarbekir", "Gaziyan Türbesi", "Kuzzati Sab'a", "Sahib Fetava-yi Şaşı", "Mezar-ı Mufharhl" gibi özel isimler almış türbelerdir.

Türbelerin toplam sayısı çok fazla olduğundan burada listelemek mümkün olmasa da bunlardan sadece bazılarını zikredeceğiz: "Çeşme-i Eyyub Türbesi", "Hızır Türbesi", "Ebu-l-Hafs Kebir Türbesi", "Şeyh Şabb Türbesi", "Namazgâh Türbesi", "Şeyh Zahir Türbesi", "Pir Enver Şeyh Türbesi", "Ebu Bekir Fazl Türbesi", "Hoca Ebu Yusuf Hemedani Türbesi", "Til-Havz Türbesi", "Hoca Çaharşanba Türbesi", "Mevlana Muzaffer Türbesi", "Sefid Muni Türbesi", "Hazi Koko Türbesi", "Fethabad Türbesi", "İmam Havaharzada Türbesi", "Buğra Bek Türbesi" vb.

Sonuç

Nasreddin Töre'in "*Tuhfetü'z-Zâirîn*" adlı eserinin hem yazma hem de taşbaskı nüshasının çok büyük ve zengin bir tarihî kaynak, bilgi ve gözlemler içerdiği açıktır. Özbekistan'ın özellikle Buhara, Semerkant ve genel olarak Zerefşan bölgesinin geç ortaçağ tarihinin yanı sıra sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamının derinlemesine, incelenme ve araştırılmasını kolaylaştıracak bilgiler içermektedir. Tüm bunlar bize, Buhara ve çevresinin yerleşik kent kültürünün, şehirciliğin, görkemli mimarinin, gelenek ve değerlerinin tam bir resmini yeniden oluşturulmasına imkân sağlamaktadır.

Bunlara özellikle türbeler, camiler, mescitler, medreseler, mukaddes mekânlar, vb. dâhildir. *Tuhfetü'z-Zâirîn* adlı eserde yer alan bilgilerden Buhara'nın gerçek anlamda bir ilim, irfan ve kültür merkezi olduğu, dini ilimler, ahlak, ihlas, takva, ilim ve irfan yaydığını ispatlamaktadır.

Tuhfetü'z-Zâirîn, Buhara'daki türbeler ve ziyaret adabını ele almaktadır. Ayrıca tarikatlar, şeyhler hakkında verdiği bilgiye, zikir usullerini de eklemektedir. Özellikle Nakşibindiyiye tarikatı etrafında cehri zikri ve diğer tarikatları da değerlendirmektedir.

Kaynaklar / References

- Boboxonov, Sh. Z., & A. Mansur. (1993). *Naqshbandiya tariqatiga oid qo'lyozmalar fehrisi*. Tashkent, "Movarounnahr".
- Traktat Ahmad Donisha. (1967). "Istoriya mangitskoy dinastii". Per. İ. A. Nadjafovoy. Dushanbe, G'ofurova, R. L. (1992). *Kitobi Mulla-zade*. Otvetst. red., d.i.n. B. Ahmedov. Tashkent, "Fan".
- Kjugelgen, Anke fon. (2001). "Rassvet Nakšbandiya-Mudžaddidiya v Srednej Transoksanii s XVIII – do načala XIX vv.: opyt detektivnogo rassledovaniya", in: *Sufism v Sentral'noj Azii (zarubežnye issledovaniya)*, sostavitel' i otvetstvennyj redaktor A.A. Chismatulin, ss. 275-330. ["Die Entfaltung der Naqšbandīya muğaddidīya im mittleren Transoxanien vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit", in: *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, ed. by Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank, Berlin (Klaus Schwarz Verlag) 1998, pp. 101-151.]
- Meâni, Ahmed Gülçin. (1339/1970). *Tarih-i Mollozade der Zikri Mezarat-ı Buhara*, Kitabhane-i İbni Sina.
- Mulla Olim Mahdum Xoji. (1992). *Tarixi Turkiston*. Nasaf.
- "Muqaddas dargohdan esuvchi do'stlik shabadalari". *O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institute qo'lyozmasi*. Ash'yo № 4409, 324 varaq. SVR.VI.
- Nasreddin bin Husayniy el-Buharî. (1328/1910). *Tuhfat-uz-zoiriyn*.
- "Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffar, Hâdiyu'z-Zâirîn". (1960). *Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti*. Inv: № 2193. 1-bet. 10^b-30^a-SVR, Tom IV. Fan.
- "Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffar". (1976). *O'zbek Sovet Ensiklopediyasi*.
- "Nasreddin bin Emir Muzaffar. Hâdiu'z-Zâirîn". (1998). SVR. *Istoriya (Otdelnoeizdanie)*. Fan.
- Storey, Ch. A. (1972). *Persidskaya literatura. Bio-bibliograficheskiy obzor*. Tom II. Nauka, ss. 1177-1178.